

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«Конституційне право»

**обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти**

26 Цивільна безпека 262 Правоохоронна діяльність

**за темою - *Конституційне право як галузь права, наука, навчальна
дисципліна***

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробник: професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Коломієць Ю. М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, к.ю.н., доцент Зубенко Г. В.
2. Доцент кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент Логвиненко Є. С.

План лекції

1. Поняття конституційного права як галузі права, науки, навчальної дисципліни.
2. Предмет і метод конституційно-правового регулювання.
3. Система конституційного права.
4. Конституційно-правові відносини: поняття, особливості, види. Суб'єкти та об'єкти конституційно-правових відносин.
5. Джерела конституційного права.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Коломієць Ю. М. Державне право зарубіжних країн. Загальна частина: навч. посібник. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 211 с.
3. Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / Авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
4. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 554 с.
5. Конституційне право України: підручник. Ужгород: ВД «Гельветика», 2018. 461 с.
6. Конституційне право: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.
7. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
8. Конституційні засади сучасного державотворення: навч. посіб. у питаннях і відповідях. Харків: Право, 2017. 303 с.
9. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 259 с.
10. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 327 с.
11. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права: рекомендовано МОН України / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.
12. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 461 с.

Додаткова:

1. Скрипнюк О. Конституційне право і теорія конституційного права України: теоретико-методологічні проблеми. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 108-114.

2. Совгиря О. Предмет конституційного права України: аксіологічна складова на сучасному етапі. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 41-46.

3. Федоренко В. Завдання та функції конституційного права як галузі конституційного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. № 1 (93). С. 80-89.

4. Федоренко В. Л. Система конституційного права: поняття та генезис. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С. 35–46.

5. Чехович Т. Роль конституційних відносин у становленні та розвитку демократичної та правової державності. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 46-58.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <http://archive.nbuv.gov.ua/> – офіційний сайт Національної бібліотеки імені Вернадського.

2. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.

3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.

Текст лекції

1. Поняття конституційного права як галузі права, науки, навчальної дисципліни.

Як відомо, правові системи будь-якої держави включають достатньо велике число галузей права. Їх звичайно декілька десятків, і більшість із них вивчається як навчальні дисципліни в університетах, юридичних коледжах, юридичних школах тощо. Але, як правило, у будь-якому юридичному навчальному закладі вивчення права починається з вивчення конституційного (США, Великобританія, Франція) або державного права (Австрія, ФРН). Такий підхід пояснюється тим, що конституційне право закріплює найбільше важливі інститути держави і права, регулює найбільш значні, сутнісні, фундаментальні відносини, що існують у державі.

Конституційне право визначає структуру органів держави, порядок їх утворення, взаємовідносини між органами держави. Мабуть, найбільш важливим інститутом конституційного права будь-якої країни є закріплення основних прав і свобод особи. На основі конституційних прав розвиваються права і свободи, врегульовані іншими галузями права. Конституції закріплюють основи економічних відносин у країні, статус громадських організацій, партій, інших інституцій громадянського суспільства.

Конституційне право впливає на систему права, життя і діяльність людей як прямо (оскільки норми конституційного права застосовуються безпосередньо), так і через інші галузі права. Зміна якоїсь, навіть невеличкої статті конституції інколи спричиняє зміну цілого інституту, цілу главу або

розділ, скажімо, цивільного, кримінального або адміністративного права. Тому загальноновизнано, що конституційне право є базовим правом.

Або, інакше кажучи, конституційне право є юридичною базою для всіх інших галузей права. Конституційне право закріплює найважливіші принципи, на підставі яких існує і діє кожна конкретна держава. Воно визначає, закріплює порядок зміни чинного права, у тому числі порядок зміни найважливішого закону – конституції.

Жодна галузь права не може обійтися без норм конституційного права, без його принципів, і тому провідну роль конституційного права визнають фахівці інших галузей права. Хоча треба відзначити, що зв'язок між конституційним правом і іншими галузями права носить двосторонній характер. Конституційне право впливає на інші галузі права, вони розвивають і деталізують норми конституційного права, тобто реалізують їх у правовій практиці.

Тому і конституційне право не може існувати без інших галузей, що доводять їх до кожної конкретної людини, реалізують у сотнях і тисячах конкретних правовідносин.

Саме в силу такої особливої ролі конституційного права в юридичних вузах вивчається не взагалі зарубіжне право певної країни і, частіше усього, не конкретні галузі (кримінальне або земельне право), а насамперед конституційне право зарубіжних країн, оскільки, знаючи його, можна скласти достатньо чітке уявлення і про інші галузі права.

Конституційне право розглядається у правознавстві як галузь права, як наука і як навчальна дисципліна.

Конституційне право зарубіжних країн як галузь права являє собою систему внутрішньо узгоджених юридичних норм (правил особливого роду, забезпечуваних державним примусом), які містяться в різних нормативно-правових актах – конституціях, законах, декретах президента і т.д. і регулюють певну групу суспільних відносин, що виникають у зв'язку із здійсненням публічної влади й у процесі її реалізації. Якщо давати більш повне визначення, то воно неминуче включає перерахування основних інститутів конституційного права.

Повне визначення може звучати таким чином: *Конституційне право будь-якої країни* – це основна галузь права держави, яка являє собою сукупність юридичних норм, що закріплюють політичну систему суспільства, економічну систему держави, форму правління, форму державного устрою, правовий статус особистості, виборче право, виборчу систему, політичний режим і інші найважливіші інститути даної держави.

Норми конституційного права є відправними для всіх інших галузей права – сімейного, земельного, аграрного, кримінального, податкового, адміністративного й ін. Тому воно посідає головне місце серед галузей права. Будь-яка зміна в конституційному праві спричиняє зміни цілого блоку норм права.

Застосування терміна «конституційне право» в національній правовій системі є цілком об'єктивним і закономірним і найбільш вдалим, оскільки

конституційне право України регулює найважливіші суспільні відносини як у державі, так і в суспільстві, а Конституція України визнається однією з найвищих цінностей суспільства і держави. До того ж народ України вважається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, тобто пріоритетним суб'єктом конституційного права, а тому поняття «державне право» є некоректним, оскільки призводить до штучного роз'єднання предмета цієї галузі права: якщо є «державне право», то має існувати і «народне право».

Конституційне право України як галузь права – це провідна галузь національної системи права, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють фундаментальні політико-правові відносини, тобто відносини, пов'язані з організацією та здійсненням публічної влади в Україні.

Наука конституційного права. Визначення науки конституційного права відрізняється від визначення конституційного права як галузі права. Якщо галузь права – це завжди сукупність норм, то наука, як вважається, – це відображення норм конституційного права, а також урегульованих ними відносин у працях учених. Це відображення має об'єктивну форму – форму книг, монографій, статей, коментарів до конституцій, законів, указів і інших нормативних актів. Говорячи про конституційне право як галузь права, завжди мають на увазі діюче право, реальне право, що застосовується в даний час. Говорячи про науку конституційного права, мають на увазі три моменти. Наука конституційного права – це не тільки дійсне, це ще й минуле, і навіть майбутнє. Іншими словами, наука конституційного права вивчає історію створення норм, історію дії норм, що нині можуть бути скасованими. Ця історія завжди є частиною науки. Крім того, наука завжди дає рекомендації на майбутнє. Ці рекомендації висловлюються вченими. Іноді вони враховуються, іноді не враховуються, але так чи інакше впливають на реальне право, тому що рекомендації можуть бути враховані не прямо, а опосередковано. Правова наука завжди має не тільки теоретичний зміст, але і певне практичне значення.

Конституційне право як навчальна дисципліна. Конституційне право як навчальна дисципліна – це галузь науки, призначена для вивчення студентами.

Поняття «конституційне право» не означає особливу галузь права – такої галузі немає. Існує конституційне право конкретної країни – французьке, індійське, бразильське, австралійське та ін. При вживанні терміна «конституційне право» йдеться про збірне явище, про комплексне і порівняльне вивчення конституційного права багатьох країн світу, про відгалуження від єдиної науки конституційного права, а також про навчальну дисципліну.

2. Предмет і метод конституційно-правового регулювання

Специфіка конституційного права в правовій системі будь-якої країни визначається насамперед предметом і методом регулювання. Предмет регулювання – це визначена сфера суспільних відносин. Легко уявити собі

предмет таких галузей права, як сімейне право, тому що це – сімейні відносини між чоловіком та дружиною, батьками і дітьми тощо. Достатньо очевидним є предмет земельного права, бо це відносини, пов'язані з приналежністю землі, із правилами її використання. Але визначення предмета конституційного права досить часто викликає значні труднощі, тому що двома-трьома словами позначити їх практично неможливо. Найчастіше, говорячи про предмет конституційного права, про предмет правового регулювання цієї галузі, мають на увазі суспільні відносини, що утворюють основу, головні підвалини суспільства та держави і безпосередньо пов'язані з реалізацією державної влади.

Що ж регулюється конституційним правом? Насамперед воно регулює і закріплює основи суспільного ладу, тобто закріплює політичну систему суспільства, економічну систему, визначає основні параметри соціальної структури; закріплює основи правового статусу особи, основи правового статусу партій, спілок, асоціацій, закріплює форми політичного режиму; закріплює державний устрій і в деяких країнах основи взаємовідносин держав із залежними територіями. Це перелік основних інститутів конституційного права. Це перелік основних можливих відносин у рамках конституційного права. Вони є головними, найбільше значущими, тому відносяться до так званих підвалин суспільства і держави.

На нашу думку, предмет конституційного права України складають два найбільш суттєвих блоки суспільних відносин:

- 1) відносини, що визначають форму Української держави;
- 2) відносини, що визначають основи правового статусу особи в Україні.

Означені відносини мають базовий, вихідний характер, визначають життєдіяльність суспільства та держави в цілому і стосуються усіх підсистем суспільного ладу: політичної, економічної, соціальної та духовно-культурної. Водночас усі вони є політико-правовими, оскільки, з одного боку, характеризують політику Української держави у відповідній сфері суспільного життя, а з іншого – являють собою правову форму здійснення цієї політики.

Структуру предмету галузі конституційного права України складають:

1) відносини політичного характеру, що характеризують якісні риси держави – державний суверенітет, форму правління, форму державного устрою, державний режим, належність і суб'єкти державної влади, форми та механізм її здійснення, загальні засади організації та функціонування політичної системи;

2) найважливіші економічні відносини, що є основою економічної системи держави (економічною передумовою владарювання) і характеризують існуючі у суспільстві форми власності, ступінь гарантованості захисту прав власника, способи господарської діяльності, систему забезпечення соціальних потреб членів суспільства в галузях освіти, культури, охорони здоров'я тощо;

3) відносини, що характеризують принципові взаємозв'язки держави з особою і складають основи правового статусу (правового становища) людини і громадянина. Зокрема це відносини, що визначають: а) належність особи до громадянства України; б) характер становища особи в суспільстві та принципи її взаємозв'язків з державою; в) основні права, свободи і обов'язки особи та ступінь їх гарантованості з боку держави тощо;

4) відносини з приводу організації і діяльності органів державної влади України, взаємозв'язок найголовніших ланок державного апарату;

5) відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані із державно-територіальним і адміністративно-територіальним устроєм України;

6) відносини, що визначають засади і принципи організації та функціонування місцевого самоврядування в Україні, діяльності органів місцевого самоврядування.

Метод. Конституційне право відрізняється від інших галузей права не тільки своїм предметом, але й методом впливу на своїх суб'єктів. Як і в інших галузях права, у конституційному праві застосовується *метод заборони*, тобто існують норми заборонні. Але частіше зустрічається *метод зобов'язання*, тобто норми, що зобов'язують певний орган або особу здійснювати певні дії, а також *метод дозволу*, тобто норми, що дозволяють чинити визначені дії. Такий метод найбільше характерний саме для конституційного права.

Характерною рисою конституційного права є метод *імперативного – владного* впливу. Цей метод не припускає рівності сторін, а лише пряме здійснення влади, тому що один із суб'єктів – держава – реалізує свою владу, зобов'язуючи інших суб'єктів виконувати її владні розпорядження. Безумовно, такі владні відносини не є єдиними в конституційному праві. У процесі здійснення державної влади виникають й інші суспільні відносини. Так, наприклад, відповідну і значну роль у державно-правовому житті відіграють політичні партії, що не застосовують державної влади, не застосовують імперативного впливу.

Реалізація державної влади – це дуже широка сфера, і не усі форми здійснення державної влади призводять до появи конституційно-правових відносин. Але такі форми, як прийняття законодавства, норм, що визначають і регулюють діяльність уряду, вибори, референдуми і плебісцити, реалізація основних прав і свобод, захист цих прав і свобод, конституційний нагляд, контроль за місцевими органами самоврядування – це найбільш характерні сфери застосування (реалізації) державної влади, тобто реалізації конституційного права.

3. Система конституційного права

Конституційне право – це дуже складна система, що включає в себе різні структурні частини, елементи, підсистеми; і вся ця складна взаємозалежна і взаємопереплетена структура і становить його сутність. До основних елементів системи конституційного права як галузі права

відносяться такі поняття, як принципи конституційного права, конституційно-правові інститути і норми конституційного права.

Принципи. *Під принципами конституційного права* розуміють основоположні ідеї, засади, що визначають основну суть і характеристики даної галузі права. Принципи конституційного права у ряді випадків закріплені в конституціях, у деяких випадках вони є загальнолюдськими принципами, але, так чи інакше, у державі, як правило, є визначений перелік принципів конституційного права, що складає ядро системи конституційного права. Найбільш загальні принципи закріплені в конституціях. Це, наприклад, народний суверенітет, народне представництво, принцип поділу влади, система стримувань і противаг, принцип свободи особи, принцип судового захисту прав і свобод, рівноправність громадян тощо.

Інститути. *Інститути конституційного права або конституційно-правові інститути* – це відповідна сукупність норм, що регулюють подібні, суміжні, однорідні суспільні відносини, тобто такі, що можна визначити одним загальним поняттям. Інститути конституційного права легко назвати, якщо звернутися до будь-якої із конституцій, тому що в більшості випадків структура конституції – це і є перерахування найважливіших інститутів конституційного права. Це інститут правового статусу особи, інститут громадянства, інститут парламенту, виборче право, інститут глави держави, конституційний нагляд і т.д. Розрізняють крупні інститути і як би субінститути, що входять у ці більш крупні інститути. Наприклад, інститут правового статусу особи містить інститут громадянства, інститут особистих прав, політичних прав і свобод тощо. Кожний із цих субінститутів відіграє дуже важливу роль, але, у свою чергу, входить у більший інститут.

Специфіка норм конституційного права. Конституційно-правові норми доволі специфічні. Їх структура, як правило, не відповідає класичній тріаді – гіпотеза, диспозиція, санкція, оскільки вони мають більш узагальнений характер. Дуже часто відсутня гіпотеза, санкція, а вся норма являє собою тільки диспозицію. Якщо ми уявимо таку статтю конституції, у якій, приміром, написано “уся влада належить народу», то при всьому нашому бажанні ми не вичленуємо тут класичної триланкової системи. Але своєрідність норм конституційного права не означає, що це не норми, а особливі неправові конструкції. Особливістю конституційного права є те, що санкція, як правило, перенесена в іншу галузь права, і відповідальність за порушення норм конституційного права, безумовно, передбачено. Найбільш узагальнений, широкий характер цих норм, що регулюють дуже важливі, значні суспільні відносини, і надає їм таку своєрідну і специфічну форму. Конституційно-правові норми мають найбільш високий ступінь правової абстракції.

Конституційно-правові норми можна розділити на певні групи, наприклад, на норми матеріального і процесуального конституційного права. Хоча процесуальних норм не так уже багато, але вони є (наприклад, у сфері виборчого права). За функціональною спрямованістю вони діляться на регулятивні й охоронні, за засобом впливу на суб'єктів права –

уповноважувальні і заборонні. Є й інші критерії класифікації цих норм: норми постійні, тимчасові і т.д.

Систему конституційного права України можна уявити як трирівневе утворення: вищий рівень складають основні (генеральні) інститути, проміжний – прості (звичайні) інститути, а нижній – конституційно-правові норми.

Основний (генеральний) інститут конституційного права України – це найбільш крупний елемент системи даної галузі, що являє собою відносно самостійну сукупність конституційно-правових норм, які регулюють однорідну групу політико-правових відносин. Кожен генеральний інститут складається з кількох простих інститутів, які регулюють відносини одного виду. Нарешті, кожен простий інститут являє собою сукупність елементарних частин – *конституційно-правових норм* – загальнообов’язкових, формально визначених, встановлених (санкціонованих) і гарантованих державою правил, за допомогою яких здійснюється цілеспрямоване впорядкування політико-правових відносин.

Інститути конституційного права у сукупності утворюють чітку систему, яка відіграє роль певної матриці при структуруванні Конституції України. У найбільш загальному вигляді систему конституційного права України складають вісім генеральних інститутів:

1) засади конституційного ладу – система конституційно-правових норм декларативного характеру, яка закріплює фундаментальні політико-правові принципи, покладені в основу розбудови Української державності;

2) конституційні основи правового статусу особи в Україні – система конституційно-правових норм, що визначає принципи правового статусу особи в Україні, основні права, свободи та обов’язки людини і громадянина, гарантії реалізації проголошених права і свобод, особливості правового статусу іноземців в Україні тощо;

3) конституційні форми безпосередньої (прямої) демократії – система конституційно-правових норм, що визначає порядок безпосередньої реалізації Українським народом свого суверенітету через вибори, референдуми, збори громадян за місцем проживання тощо;

4) конституційна форма правління в Україні – система конституційно-правових норм, що визначає інституційно-функціональну організацію державної влади в Україні;

5) конституційна форма державного устрою в Україні – система конституційно-правових норм, що визначає політико-територіальну організацію державної влади в Україні;

6) конституційні засади місцевого самоврядування в Україні – система конституційно-правових норм, що визначає організацію муніципальної влади в Україні, систему, функції та компетенцію органів місцевого самоврядування;

7) конституційні засади національної безпеки і оборони України – система конституційно-правових норм, що визначає комплекс національних інтересів України, перелік загроз цим інтересам та організаційно-правові

заходи щодо забезпечення і захисту національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз;

8) офіційні символи в Україні – система конституційно-правових норм, що визначає опис і порядок використання державних символів та символів адміністративно-територіальних одиниць України.

Прикладом простих конституційно-правових інститутів можуть бути: інститут дострокового припинення повноважень глави держави; інститут набуття громадянства тощо.

Отже, система галузі конституційного права України тісно пов'язана зі структурою Конституції України. Але між ними є й відмінності, оскільки система галузі охоплює всю сукупність державно-правових норм, а система Конституції України – лише частину цих норм, що виявляються в основному джерелі права України – Конституції України.

4. Конституційно-правові відносини: поняття, особливості, види.

Суб'єкти та об'єкти конституційно-правових відносин.

Правовідносини є головним засобом, з допомогою якого вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Юридичні норми реально виявляють свої регулятивні властивості тільки тоді, коли вони починають функціонувати у правовідносинах.

Конституційно-правові відносини забезпечують зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами і є результатом дії норм конституційного права. Вони виникають із практичної діяльності суб'єктів державно-правових зв'язків.

Конституційно-правові відносини – це вольові, формалізовані суспільні відносини політико-правового характеру, врегульовані нормами конституційного права, змістом яких є юридичні зв'язки між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених конкретними конституційно-правовими нормами.

Конституційно-правові відносини є базовими, системоутворюючими і як такі складають фундамент складної системи соціальних зв'язків, що підлягають правовому регулюванню.

Найбільш суттєвими *ознаками* конституційно-правових відносин є:

- фундаментальність – основоположний, вихідний характер; вони є передумовою виникнення й існування усіх інших суспільних відносин;

- політико-правовий характер – вони є політичними за змістом і юридичними за формою;

- найважливіші з них (з точки зору законодавця) отримують найвищу – конституційну форму закріплення й захисту;

- установчий характер – вони спрямовані на запровадження нового стану політико-правового буття, визначають певну «систему координат» у даній сфері, слугують тією «точкою відліку», з якої розпочинається існування інших суспільних відносин;

- підвищена стабільність – вони відображають глибинні, сутнісні закономірності розвитку держави і суспільства, а тому й тривалий час

залишаються незмінними; це надає бажаної передбачуваності й стійкості всій системі суспільних відносин, надає змогу суспільству накопичити сили для нового ривка в своєму розвитку, для нових революційних змін;

- особливий суб'єктний склад – їм властиве неповторне коло суб'єктів, які виступають у правовідносини як учасники політичного життя суспільства; серед них є такі, що не зустрічаються в інших галузях права, наприклад Український народ, Українська нація, національні меншини, територіальні громади, виборчі комісії, політичні партії тощо (загальна система суб'єктів конституційного права України зображена на схемі);

- особливий об'єктний склад – вони складаються з приводу певних політико-правових цінностей як матеріального, так і нематеріального характеру, зокрема народний і державний суверенітет, державна і муніципальна влада, основні права і свободи громадян тощо.

Конституційно-правові відносини класифікуються за багатьма критеріями:

1) за змістом (сферою існування) – залежно від основних (генеральних) інститутів (відносини, що характеризують засади конституційного ладу, форму правління тощо);

2) за часом існування – довготривалі (правові стани) і короткочасні;

3) за характером розподілу прав і обов'язків між суб'єктами – прості (коли є уповноважена і зобов'язана сторони) і складні (обидві сторони мають взаємні права й обов'язки);

4) за роллю в механізмі реалізації прав та обов'язків – матеріальні та процесуальні;

5) за способом індивідуалізації суб'єктів – відносні (двосторонні, багатосторонні) й абсолютні (де одному уповноваженому суб'єкту протистоїть невизначена кількість зобов'язаних);

6) за цільовим призначенням – правоустановчі та правоохоронні;

7) за характером відносин між суб'єктами – координаційні (паритетні) й субординаційні (відносини влади-підпорядкування).

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Залежно від видів суб'єкти конституційно-правових відносин поділяються на: фізичні особи та організації; у свою чергу фізичні особи поділяються на індивіди та колективи, а організації – на органи публічної влади та громадські формування (див. схему).

Слід зауважити, що стійкою тенденцією останніх років є суттєве розширення кола суб'єктів конституційного права.

Виникненню конкретних конституційно-правових відносин передують юридичний факт. З нього починається реалізація конституційно-правових норм, і завдяки юридичному факту конкретний суб'єкт стає учасником цих правовідносин, має відповідні права та обов'язки.

За характером зв'язку з індивідуальною волею осіб юридичні факти поділяються на дії та події.

Події – це такі обставини, які об’єктивно не залежать від волі і свідомості людей, але вказівка на них у конституційних нормах надає їм юридичної значущості, пов’язує з ними міру можливої і необхідної поведінки громадян, іноземців, державних та інших інституцій.

До юридичних фактів-подій відносять: народження або смерть фізичної особи; досягнення певного віку; настання відповідної дати; стан здоров’я (повноваження Президента України припиняються достроково у разі неможливості виконувати ним свої повноваження за станом здоров’я – п. 2 ст. 108 Конституції України).

Дії – це юридичні факти, які залежать від волі людини. Дії бувають правомірні і неправомірні.

Правомірні дії за цільовою спрямованістю суб’єктів на результати дій поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки.

Юридичними актами є юридично значимі дії, вчинювані органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також шляхом народного голосування на референдумах з метою створення правових норм, з якими пов’язані виникнення, зміна чи припинення правовідносин.

Юридичними вчинками є правомірні дії, з якими норми права пов’язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Ці дії можуть вчинятися громадянами, державними органами, органами місцевого самоврядування, посадовими особами, об’єднаннями громадян тощо.

5. Джерела конституційного права

Під джерелами конституційного права розуміються писані і неписані норми, що регулюють конституційно-правові відносини.

Існують різноманітні класифікації джерел, більш і менш розгорнуті. Розглянемо їх більш детально.

Вищу юридичну силу і специфічним змістом володіє конституція – основне джерело права. Конституції повинні відповідати всі прийняті і діючі джерела права. Вона займає провідне, основне місце в правовій системі і справляє визначальний вплив на всі інші правові акти.

Закони. *Конституційні закони*. Вони, у свою чергу, діляться на два різновиди. Перший різновид конституційних законів – це ті закони, що вносять зміни у текст конституції, або істотно доповнюють його, змінюючи певні сформовані відносини. Прийняття цієї групи конституційних законів можливе, але не обов’язкове, тобто прийняття їх у конституції передбачено в абстрактній формі – вони можуть бути, але їх може і не бути, вони приймаються тільки тоді, коли виникає усвідомлення їхньої необхідності, тобто виникає потреба зміни дуже суттєвих суспільних відносин. Класичним прикладом цих конституційних законів є так звані “поправки” до американської конституції. Їх, як відомо, 27, і кожна з них – це суттєве доповнення тексту американської конституції, суспільних відносин, урегульованих нею, або закріплення необхідних змін у сфері особливо важливих суспільних відносин.

Другий різновид конституційних законів – це група законів, що складають так звану неписану конституцію, тобто формально це звичайні закони, але в силу своєї важливості вони виконують функцію конституції. Це, наприклад, Хабеас Корпус Акт (Habeas Corpus Act, 1679), Магна Карта (Magna Carta, 1215), Закони про Парламент, тобто закони, що входять як статутне право у неписану британську конституцію. З таких законів складається конституція Ізраїлю.

Органічні закони. Це особливе джерело конституційного права, що має ряд специфічних рис. Прийняття органічних законів прямо передбачено в конституції. На відміну від конституційних законів, суть органічних законів у тому, що вони доповнюють конституцію, не змінюючи її основних принципів, не торкаючись її глибинної сутності. Можливість прийняття конституційних законів звичайно передбачається в гіпотетичній формі. Це, так сказати, абстрактна можливість, що може бути і не реалізована, а органічні закони – це завжди невід'ємна частина системи права будь-якої держави. Органічні закони приймаються простою більшістю голосів членів парламенту, тому що вони не вносять зміни в конституцію. Але, усе-таки, ці закони завжди займають особливе місце. Особлива роль і суть органічного закону в тому, що він, як правило, регулює цілий правовий інститут. Наприклад, органічними законами є закони про вибори, закони про громадянство. У силу цієї важливості для прийняття органічного закону дуже часто потрібні додаткові процедури. Наприклад, у Франції, щоб органічний закон набрав сили, потрібна згода особливого органу – Конституційної ради, що розглядає пропозиції про органічний закон ще до голосування. Якщо він винесе рішення, що органічний закон суперечить конституції, то він навіть не буде поставлений на голосування.

Четвертий вид законів – *це акти виконавчої влади, що мають силу закону*. Іноді ці акти називають делегованим законодавством. Ці акти формально не називаються законами, а завжди мають особливу назву, за якою їх можна відрізнити від інших актів. Наприклад, вони можуть називатися ордонансом (у Франції), декретом, прокламацією. Приймаються вони або главою держави (президентом, монархом), або урядом, главою уряду і навіть іноді окремим міністром.

П'ятий вид – *звичайні закони*. Звичайні закони регулюють окремі питання державного або громадського життя. Як правило, звичайних законів приймається багато, і далеко не всі можуть бути джерелами конституційного права. До таких законів можна віднести закон Федеративної Республіки Німеччини 1965 р. про порядок зміни територій земель; або, наприклад, закон Франції про надання виборчого права громадянам, які досягли 18-річного віку (1974 р.).

Шостий вид законів – *це парламентські статuti або регламенти*. Парламентські статuti або регламенти деякими авторами не відносяться до числа законів, але питання це спірне. Ми переконані, що парламентські статuti і регламенти – це закони, тому що вони регулюють дуже важливу сферу конституційно-правового життя (визначають внутрішню структуру

парламенту і порядок їхньої роботи). Вони фактично визначають законодавчий процес. Приймаються вони палатами парламентів і діють упродовж усього терміну роботи парламенту.

Судовий прецедент. Судовий прецедент або рішення судів, що мають характер закону, діляться на два види – рішення загальних судів і рішення спеціальних судів. Судовий прецедент характерний для країн з англосаксонською системою права. Насамперед це Великобританія, Сполучені Штати Америки, а також колишні колонії або домініони Великобританії: Індія, Нова Зеландія, Австралія й інші країни.

Судовий прецедент – це рішення суду, що застосовується при розгляді іншими судами аналогічних справ або взагалі має характер загальнообов'язкової норми. У Великобританії судові прецеденти є рівноправним джерелом права і визначають ряд прав британських підданих, повноваження монарха (тобто так названі прерогативи корони) і т.д. У США й Індії особливе значення мають рішення Верховних судів щодо тлумачення конституції. У ряді країн загальні суди не мають права давати якісь обов'язкові тлумачення конституції або законів. Там джерелами права можуть бути лише рішення спеціальних, конституційних судів, або органів, що виконують функції конституційного суду.

Конституційний звичай (інші назви цього джерела – конституційні угоди або конвенційні норми) – це правило поведінки, що склалося історично, це традиція, що підтримується державою. Різноманітних звичаїв існує багато. Є звичаї побутові, релігійні, національні.

Конституційний звичай – це звичай, що вигідний державі, і держава його підтримує, з деяких причин не заносячи його у писане право. Конституційні і взагалі правові звичаї, як правило, носять не політичний, а церемоніальний, обрядовий характер. Особливо багато їх у Великобританії, Новій Зеландії, Австралії. Наприклад, за звичаєм Лорд-канцлер (глава Палати лордів) сидить на так званому “мішку із шерстю»; при відкритті британського парламенту посланник із Палати лордів при підході до Палати общин тричі стукає – це означає, що він начебто просить прийняти посланника від королеви. За звичаєм, члени британського парламенту голосують не шляхом підняття рук, а проходячи в спеціальні двері.

Але крім таких, як би другорядних, звичаїв є й суттєві, яких торкаються основні інститути держави. Наприклад, конституційним є британський звичай, за яким прем'єр-міністром Великобританії стає лідер партії, що перемогла на виборах у Палату общин. Як не дивно, це ніде не записано, але такий порядок як звичаю існує вже сотні років. Конституційні звичаї зберігаються, тому що вони надають державним органам і їхнім діям особливий ореол влади. Традиційні, зовнішньо прості, повторювані і, загалом, ритуальні дії набувають особливого значення, і на простих громадян це справляє певний психологічний вплив, змушує з великою повагою ставитися до державної влади.

Доктринальні джерела. Ці джерела відносяться до сфери англосаксонського права і являють собою праці визначних вчених,

державознавців, чи, точніше, витяги з цих праць, що використовуються в тих випадках, коли не вистачає норм права, існує певна правова вада, і суди використовують для посилення своїх аргументів роботи таких видатних учених, як англійські державознавці У. Блекстон, Т. Мей, У. Беджгот. Американці в деяких випадках використовують роботи так званих “засновників-батьків-фундаторів” – авторів американської конституції – Дж. Медісона, Т. Джефферсона, А. Гамільтона, Д. Джей. Склалося так, що роботи недавні, роботи сучасників як джерела не використовуються, очевидно тому, що ці автори можуть передумати, переглянути свої погляди і, почати заперечувати власну точку зору. Використовуються вже усталені позиції, праці, перевірені часом.

Акти надзвичайних органів влади – дещо нестандартне джерело, оскільки виникає у надзвичайній ситуації. Це – військові дії, стихійні лиха, але найчастіше акти надзвичайних органів влади з'являються в результаті військових переворотів, революцій і т.д. І хоча, теорія конституційного права не мала б визнавати такі акти, але в останні десятиліття, особливо в країнах Африки, Азії, Латинської Америки такі акти стали, на жаль, дуже частими. Група військових або інша група, яка прийшла до влади, що називає себе тимчасовим урядом, тимчасовим комітетом тощо, приймає настільки важливі закони, що вони визначають усе життя даної держави. Тому яким би негативним не було сприйняття цих актів – це реальний акт суттєвого конституційно-правового значення, тому їх потрібно також віднести до джерел. Наприклад, в Ефіопії в 1974 р. Координаційний комітет збройних сил скинув імператора Хайле Селассіє I, а потім, через рік після його насильницької смерті, проголосив республіку. Встановлена таким чином республіка протягом багатьох років управлялася цим “тимчасовим» комітетом.

Релігійне право. Слід сказати, що це досить рідкісне джерело і застосовується, природно, далеко не у всіх країнах. Як мінімум, три групи релігійного права існують у світі. Насамперед варто назвати *мусульманське право, індуське право й іудейське право*, що застосовується в Ізраїлі.

Договори. До числа джерел конституційного права у деяких випадках відносять міжнародні міждержавні договори. *Міжнародні договори* – це такі найважливіші акти, як, наприклад, Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р., Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 р. і низка інших. Міжнародні договори, з одного боку, – це джерела міжнародного права. А з іншого боку, більшість сучасних конституцій закріплюють таке положення, що міжнародне право має пріоритет перед правом внутрішньодержавним, і це змушує вважати міжнародні договори нормальним, авторитетним джерелом конституційного права. Більше того, міжнародні договори або прирівнюються до внутрішньодержавного права, або трансформуються у внутрішньодержавне право (наприклад, шляхом ратифікації) і застосовуються нарівні з ним.